

Glücksborgerne og de russiske jøder

Arthur Arnheim

Fortid og Nutid, marts 2008 s. 5-18

Det har været kendt siden 1912, at Frederik VIII i 1907 gjorde et forsøg på at standse en jødeforfølgelse under optræk i Rusland. En henvendelse til kongens nevø, zar Nikolaj II, havde tilsyneladende et positivt resultat. Dette hændelsesforløb var imidlertid kun afslutningen på bestræbelser udfoldet af den danske kongefamilie siden 1882 for at påvirke zardynastiet til at gå ind for en mere tolerant politik over for jøderne i Rusland. Tilskyndelsen til at tage sagen op kom fra jødiske kredse i ind- og udland. Den diskretion, som var nødvendig ved behandlingen af disse sager, har betydet, at kildematerialet er spinkelt og har måttet søges mange forskellige steder.

Arthur Arnheim, f. 1929. Historiker har skrevet artikler om almen jødisk historie, dansk-jødisk historie, antisemitisme m.m. i danske og internationale historiske og politologiske tidsskrifter og magasiner.

Medlemmerne af det jødiske samfund i København modtog i juni 1881 en appel om støtte til de russiske jøder, formuleret således: *"Det sydlige Rusland frembyder for Øjeblikket et Skue, som minder om Middelalderens mørkeste Dage. I Elisabethgrad, Kiew, Odessa, Cherson og andre betydelige Byer kaster man sig over Jøderne; deres Huse stormes, deres Ejendele ødelægges ved Plyndring og Mordbrand. Deres Personer skaanes ikke; ubarmhjertigt prygles Kvinder, Børn og Oldinge tildøde; Ondet breder sig med hver Dag. – Statsmyndighederne have endnu ikke formaaet at standse det. Ulykken er grænseløs. Jøderne flygte uden Tag over Hovedet, uden Klæder,*

*uden Næring. Hvorfra skal Hjælpen komme? Hidtil har den private Velgjørenhed i Udlandet alene ydet nogen Hjælp. Landets Love stille Jøderne udenfor den almindelige Ret og gjøre dem til Gjenstand for Undtagelseslove. Den Offentlige Mening er dybt rystet over denne Gjenopvaagnen af Barbariet i den 19de Aarhundrede; den har overalt tilkjendegivet sine mest levende Sympathier for Offrene for denne forfærdelige Forfølgelse."*¹

Disse forfølgelser eller pogromer, som de kaldtes i Østeuropa, var de første af flere bølger som i perioder rullede hen over det store russiske imperium helt frem til revolutionen i 1917. Imperiet styredes enevældigt af de russiske za-

rer af dynastiet Romanov støttet af den jordejende adel og af den russisk ortodokse kirke. I forbindelse med Ruslands begyndende omdannelse fra agrarsamfund til industrisamfund opstod der alvorlige sociale og politiske kriser. Krav om demokrati og parlamentarisme blev snart overdøvet af dem, der ønskede zardømmet helt afskaffet. Anarkister og socialrevolutionære benyttede politiske mord og attentater i deres kamp for magten i Rusland.²

I denne højtgearede kamp blev de russiske jøder udnyttet som fjendebillede og syndebuk – således som det så ofte har været jøders skæbne forskellige steder i verden på forskellige tidspunkter. Det var så meget mere alvorligt som den jødiske befolkning i Rusland var 5 millioner eller knap 40% af datidens jødiske verdensbefolkning. Det store flertal af de russiske jøder var socialt og uddannelsesmæssigt underprivilegerede, holdt nede af restriktioner og diskrimination i en tilstand af relativ armod.

Historikerne har ikke kunnet nå til enighed om, hvem der bar hovedansvaret for mishandlingen af jøderne. Der har været peget på kirken, provinsguvernerne, zarens ministre – især indenrigsministrene – og zaren selv. Det er nok ikke helt galt at henvise til det autokratiske system, som styret byggede på, og som i sig selv indbød til, at man opfandt syndebukke for at aflede folkets utilfredshed.

Da de ovenfor beskrevne pogromer begyndte i foråret 1881, havde Alexander III (1881–1894) netop overtaget styret. Hans far havde været udsat for adskillige attentater, hvoraf det sidste havde kostet ham livet. Mange hæftede sig ved, at der blandt de fem revolutionære, som udførte mordet, var en jødisk kvinde ved navn Hessia Helfmann, og at det skulle være grunden til Alexanders uvilje og fjendtlighed over for jøder. Han havde

imidlertid allerede, mens han var tronfølger, fremmet antijødisk propaganda. Således havde han givet en fornem belønning til fantasten Liutostansky for hans værk: "Om jøders brug af kristenblod". Nedenfor vil det blive vist, hvorledes den grove uvilje mod jøder holdt sig til slutningen af hans regeringstid.³

Holdninger blandt de russiske jøder

De få russiske jøder, som på trods af diskrimination og restriktioner havde tilkæmpet sig relativ velstand og en vis position, var tilbøjelige til at tro på, at bønner og anmodninger til regimet kunne hjælpe dem til en tålelig fremtid. Andre satte deres lid til de kræfter, som arbejdede på at indføre demokrati og parlamentarisme – man havde jo erfaring fra Vesten om, at det uvægerligt måtte medføre ligeberettigelse for jøderne. Jødiske håndværkere og arbejdere i Rusland følte sig stærkt tiltrukket af de socialistiske bevægelser og troede på, at deres sejr ville bringe frihed. I begyndelsen af 1880'erne var der imidlertid et stigende antal jøder, der havde opgivet håbet om forbedringer i deres tilværelse i Rusland, som derfor valgte udvandring til Vesten eller Palæstina.

I akutte situationer, hvor en ny pogrombølge var på vej, kunne man ikke forvente hjælp, hverken fra socialister eller fra forkæmperne for demokrati. En del steder organiseredes derfor selvforsvarsgrupper for aktiv modstand til imødegåelse af angreb. Men derudover organiseredes i al hemmelighed forskellige former for politisk virksomhed.

Centret for de politiske aktiviteter befandt sig i Kowno (det nuværende Kaunas i Litauen). Her var de kulturelle og religiøse aktiviteter blandt jøderne intense. Den ledende skikkelse var rabbiner Isak Elhanan Spektor (1817-96).

"Fredensborg-billedet". I Havesalen på Fredensborg Slot er dronning Louise og Christian IX, der sidder i sofaen, forsamlet med deres børn, svigerbørn og børnebørn. Stående midt i billedet under lysekronen kejserinde Dagmar og zar Alexander III af Rusland. Billedet kan opleves i De Kongelige Repræsentationslokaler på Christiansborg Slot. Olie på lærred. Lauritz Tuxen. 1883.

Hans virksomhed på mange forskellige felter kom til at få betydning mange steder – også uden for Rusland. Han rettede henvendelser og appeller til russiske myndigheder, når forordninger og love truede jødisk eksistens og kultur, han oprettede sociale institutioner til hjælp for jøder i nød, og han var aktiv i Chibat-Zion-bevægelsen, der som forløber for den zionistiske bevægelse opmuntrede og støttede jødisk bosættelse i Palæstina. Efter pogromerne i 1881 i det sydlige Rusland dannede han den såkaldte Kowno-komité, hvis virksomhed gik ud på at skabe en politisk opinion i Vesten, som kunne presse regimet i Rusland til at fjerne den diskriminerende og restriktive behandling af jøderne, og fremfor alt at sætte en stopper for pogromernes terrorangreb.⁴

Som et første skridt sendte Spektor et manifest til de engelske jøder, for at få dem til at reagere. Et stort protestmøde blev afholdt under forsæde af Londons Lord Mayor og med deltagelse af førende engelske gejstlige og parlamentsmedlemmer. I begyndelsen af 1882 bragte *The Times* en artikel under overskriften "*The persecution of the Jews in Russia*", som vakte betydelig opsigt. Herefter kom det til en forespørgselsdebat i Parlamentet. Med den formulering som ledende politikere (både før og siden) har brugt, når de ikke har fundet det opportunt at gøre noget for at afværge en humanitær katastrofe, sagde premierminister Gladstone: "*Hendes Majestæts regering er gennem sine konsulære repræsentanter i Rusland blevet informeret om de derværende forfølgelser af jøder. Det-*

te forhold må betragtes med beklagelse og afsky. Der er imidlertid her tale om en fremmed stats indre anliggende, som derfor ikke kan gøres til genstand for officiel noteudsveksling eller for en engelsk undersøgelse. Der kan højst blive tale om ved lejlighed at fremføre venskabelige forestillinger. Ethvert yderligere skridt ville snarere skade end gavne den jødiske befolkning". Men Gladstone benyttede ikke senere nogen "lejlighed til at fremføre venskabelige forestillinger". Tværtimod. En delegation af engelske jøder med Lord Rothschild i spidsen bad den engelske regering om at viderebefordre et bønsskrift fra jøderne i England til den russiske regering. Det fandt den engelske regering imidlertid ikke oportunt. Spektors og Kowno-komitéens arbejde for at få fremmede regeringer til at rette henvendelser til regimet i Rusland bar således ikke frugt. Derimod gav arbejdet med at rejse en opinion i England, USA og mange andre lande bedre resultater. Mange prominente ikke-jødiske ledere rundt om i verden meldte sig til at gøre en indsats, og det blev navnlig af betydning, når der skulle skaffes midler og praktisk hjælp til de nødlidende russiske jøder.⁵

"En prinsesse opdraget i en liberal atmosfære"

Kowno-komitéen søgte også at gå andre veje for at få lettet trykket på de russiske jøder. Man begyndte at undersøge, om det skulle være muligt at påvirke den enevældige zar ved direkte henvendelser fra personer, der stod ham nær. Her var det, at blikket faldt på det danske kongehus. Blandt jødiske ledere havde man tidligt forståelse for, hvilken betydning det kunne få, at tronfølgeren Alexander (III) i 1866 var blevet gift med Christian IX's datter, prinsesse Dag-

mar, "en prinsesse opdraget i en liberal atmosfære". Det var også kendt, at hendes far havde venskabelige forbindelser med danske jøder. Under de fortsatte undersøgelser af, om man kunne få det danske kongehus til at påvirke zaren, er man formentlig også blevet klar over, at zarens besøg i Danmark og hans sommerophold i Fredensborg var ideelle til at fremføre en appel. Her var zaren sædvanligvis afslappet, fri for det konstante pres forårsaget af frygten for attentater og samtidig borte fra sine jødefjendtlige indenrigsministres indflydelse.⁶

I efteråret 1881 havde Spektor sendt breve til et antal jødiske menigheder i Vesteuropa med informationer om de russiske jøders alvorlige situation. Han sikrede sig herunder hjælp fra rabbiner I. Rülff i Memel (det daværende Østpreussen). Rülffs rolle som formidler og bindeled mellem Øst- og Vesteuropas jødiske ledere var almindeligt anerkendt, og det skulle hans omfattende humanitære og politiske bistand til de russiske jøder i den kommende tid også blive. Spektors søn rejste i november 1881 på en hemmelig mission som Kowno-komitéens udsending til Memel for at forhandle med Rülff. Et af resultaterne blev, at Rülff skrev til overrabbiner Abraham Alexander Wolff i København med opfordring til ham om at gå til Christian IX for at forklare ham de russiske jøders fortvivlede situation og formå ham til at tage sagen op overfor sin svigersøn zar Alexander. Wolffs svar er ikke kendt. Af korrespondance mellem andre rabbinere ved man imidlertid, at Wolff i første omgang må have afslået. En af datidens mest initiativrige rabbinere, Samson Raphael Hirsch i Frankfurt am Main var blandt dem, som løbende blev holdt orienteret om sagen. Han havde et specielt kendskab til forholdene i København. Han var født i Hamborg i 1808 på et tidspunkt, hvor der var snæver kon-

Ungdomsbillede af overrabbiner Abraham Alexander Wolff (1801-91). På Wolffs 90-års fødselsdag mødte kronprins Frederik (VIII) op for personligt at lykønske. Det gav Wolff lejlighed til at nævne kongehusets mulighed for at tage de russiske jøders sag op over for zar Alexander III. Olie på lærred. Udført af David Monies. 1833. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. Foto: Lennart Larsen.

Ungdomsbillede af overrabbiner Abraham Alexander Wolff (1801-91). På Wolffs 90-års fødselsdag mødte kronprins Frederik (VIII) op for personligt at lykønske. Det gav Wolff lejlighed til at nævne kongehusets mulighed for at tage de russiske jøders sag op over for zar Alexander III. Olie på lærred. Udført af David Monies. 1833. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. Foto: Lennart Larsen.

takt mellem de to menigheder, og blev efter endt uddannelse ansat som rabbiner i fyrstendømmet Oldenburg lige syd for den danske grænse. Hirsch foreslog, at man gik videre med sagen og kunne opmuntre hertil ved at skrive, at

han kendte mindst 5 jøder i København, som kunne påtage sig opgaven. Han forsøgte sig derefter med én af dem ved at henvende sig til etatsråd I. W. Heyman (bryggeriet Svanholm). Men han havde ikke heldet med sig.⁷

Kowno-komitéen fulgte tilsyneladende ikke sagen op, men ni år senere blev det på en ejendommelig måde oplyst, at der var sket en henvendelse til Christian IX i foråret 1882, og at kongen havde reageret positivt og havde henvendt sig til zaren om sagen. Det kom frem, da kronprins Frederik (VIII) i 1891 kom på visit hos overrabbiner Wolff for at gratulere med hans 90 års fødselsdag. Ved den lejlighed, spurgte Wolff kronprinsen, om kongefamilien ikke kunne gå i forbøn for de russiske jøder hos zaren. Kronprinsen svarede, at overrabbineren jo kendte resultatet, da Christian IX ni år tidligere havde bragt sagen op i en samtale med zaren. Svaret tyder på, at hvis det ikke var Wolff selv, som dengang var gået til kongen, så var han i hvert fald blevet orienteret om, at Christian IX havde fulgt en anmodning om at tage spørgsmålet op. Med kendskab til senere opfordringer fra andre (som vil blive refereret nedenfor) er Christian IX blevet temmelig skarpt afvist af Alexander III.⁸

Alt dette foregik i yderste hemmelighed, og man er henvist til sekundære kilder, når man søger oplysninger om, hvad der skete. Den danske offentlighed var imidlertid gennem pressen godt orienteret om pogromerne i Rusland og reagerede ved at organisere indsamlinger for derved at bidrage til en humanitær indsats for ofrene. I foråret 1882 bragte aviserne i København en opfordring til at yde pengebidrag underskrevet af 12 fremtrædende københavnere, heriblandt professorer, rigsdagsmænd og medlemmer af borgerrepræsentationen. Ti af de tolv underskrivere var ikke-jøder.⁹

Politik – ”En familie”

Af privat korrespondance mellem kongefamilien og zardynastiets medlemmer fremgår det, at de familiære relationer var hjertelige. De hyppige møder – herunder især sommeropholdene i Fredensborg – medvirkede til opretholdelse af de varme følelser. Uden tvivl var den danske kongefamilie glad for ”Sacha” som man kaldte Alexander III i familiekredsen. De så ham som den gode ægtemand og kærlige familiefar, han var for sine og Maria Feodorovnas børn. (Prinsesse Dagmar havde ved ægteskabet og optagelse i den ortodokse russiske kirke fået navnet Maria Feodorovna). Af breve fra både Christian IX og Frederik VIII til zarerne fremgår, at det ikke alene var private og personlige forhold, som blev taget op i korrespondancen. Man tog også politiske forhold op. Kronprins Frederiks breve til søsteren Maria Feodorovna indeholdt ofte udklip fra danske aviser om forhold i Rusland, som hun ikke har kunnet læse i russiske aviser, eller som hun formodedes ikke at være orienteret om fra anden side. Meget tyder på, at når et politisk forhold er taget op i brevene, har det været på foranledning af en part, som har henvendt sig til kongefamilien for at bede denne om at gøre sin indflydelse gældende. Problemerne for de russiske jøder har i den forbindelse ikke haft første prioritet. Når politiske forhold diskuteredes i brevene, har det oftere drejet sig om det russiske styres behandling (eller måske snarere mishandling) af det finske folk. Både i 1894, da Nikolaj II var blevet udråbt til zar efter faderens død, og i 1905, da forspillet til den senere store russiske revolution udspillede, tog kronprins Frederik finnernes sag op over for sin nevø, zaren, med nogle temmelig kraftigt formulerede råd om, hvorledes forholdene i Finland burde ordnes. For så vidt det

jødiske spørgsmål angår, fremgår det af et brev fra kronprinsen til søsteren, dateret 16.12.1890, at kongefamilien har drøftet de russiske jøders situation og har haft vanskelighed ved at forstå, at zar Alexander stiltiende har godkendt, eller måske endda stået bag, forfølgelserne af jøder. Kronprinsen skrev således: ”...*Forinden jeg slutter, lad i al Beskedenhed og uden at tænke på at ville blande (mig) i Noget, blot sige dig dette, at ogsaa her, som rundt om i Verden følge Jøderne deres Troesfællers Skæbne for Øjeblikket i Rusland. Jeg har lovet ved lejlighed at ”ville nævne det i al Fortrolighed for dig”, da man i Almindelighed troer, at det umuligt kan være med Sachas Vidende og Vilie, at de bliver behandlet saa. Jeg har svaret, at det vist var overdrevet, men noget er der jo dog i det, thi lignende sørgelige klager lød jo ogsaa fra Østersø Provindserne dengang du altid sagde: ”Aah! det er meget overdrevet”. Nu vise disse sig dog at være sande, muligen det ogsaa kan være Tilfældet med de omtalte Jøder*”.

Af slutningen på kronprins Frederiks brev fremgår, at han, selvom han har været forsigtig i sine formuleringer i brevet til søsteren, der måtte være loyal overfor sin ægtefælle zaren, alligevel ikke kunne skjule sin sympati for jøderne. Det udtrykte han således: ”*Men undskyld, elskede Minny, dette kun mellem os ... gøre hvad du kan, thi i hele Verden var det kun Jøderne, som kunne skades alt for meget*”. Bag dets mærkværdige sprogbrug mærkes en ægte medlidenhed med det jødiske folks skæbne.¹⁰

Men hvad var det, som foranledigede kronprinsen til at bede søsteren ”ved lejlighed at ville nævne” problemet overfor zaren?

En ny bølge pogromer i Rusland havde atter fået rabbiner Spektor til at tage et initiativ. Han skrev til jødiske ledere i Vesten i maj 1890 med forslag om forny-

ede diplomatiske aktioner blandt andet ved hjælp af det danske kongehus. Nu gik hans forslag på, at man skulle bede en fremtrædende person om direkte at gå i audiens hos zaren, når denne om sommeren kom til Danmark for at holde ferie der.

Datidens store jødiske verdensorganisation "*Alliance Israelite Universelle*" i Paris bragte sagen videre ved at skrive til overrabbiner Wolff i København og opfordre ham til at påtage sig opgaven. Wolff svarede, at han var for gammel og svag hertil, men lovede at mobilisere Landmandsbankens direktør, Isak Glückstadt, til hvervet. Wolff må straks være gået i gang med at bede kongehuset om at være behjælpelig med at arrangere et møde mellem Glückstadt og zaren den selvsamme sommer. Forsøgene blev gjort, men uden held. I et brev fra juni 1890 meddelte Wolff Alliance Israelite Universelle, at kabinetssekretær Rosenblad havde kontaktet ham for at meddele, at en eventuel audiens måtte opgives, idet zaren ikke ville komme til Danmark denne sommer.¹¹

Masseudvandringen

Hovedpersonen i disse års forsøg på at komme de russiske jøder til hjælp var baron Maurice de Hirsch. Han var bankier og industrialist i det helt store format og – hvis man kan dømme efter de pengebeløb han forærede – datidens største filantrop (målt ikke alene med jødisk, men også med international målestok). Han havde i sine yngre dage fået koncession på anlæg og drift af det jernbanenet som forbandt Europa med Orienten (Paris-Konstantinopel). Under sit arbejde hermed var han blevet opmærksom på de orientalske jøders lave sociale placering og deres mangel på tidssvarende uddannelse. Han havde derfor fi-

nansieret og i samarbejde med Alliance Israelite Universelle oprettet en stribe fag- og landbrugsskoler for jøder i Orienten og på Balkan. I forlængelse heraf havde han i 1890 lavet en plan om en tilsvarende, men langt større indsats for de russiske jøder. I den forbindelse erklærede han sig villig til at yde den for datiden svimlende sum af 50 millioner guld-francs. Som altid, når Hirsch skulle gennemføre store planer, havde han gjort grundige forberedelser, og i sidste stadium af disse kom forhandlinger med de russiske myndigheder. For overhovedet at komme i gang hermed måtte der ydes kontante vederlag. I dette tilfælde udbetalte baronen en million francs til den ortodokse russiske kirkes sogneskoler. Det viste sig at være spildte penge. Da det kom til stykket strandede planerne på de russiske myndigheders krav om kontrol med de jødiske skolers oprettelse og drift.

Hirsch og andre, der ville bringe hjælp til de russiske jøder, forstod i begyndelsen af 1890'erne, at løsningen på problemerne ikke skulle søges i, men uden for Rusland. Masseudvandring og bosættelse på steder i verden, hvor de russiske jøder kunne opbygge en ny tilværelse, var den eneste mulighed. Men også hertil krævedes en vis medvirken fra de russiske myndigheder. Under arbejdet for at få denne skulle de fyrstelige familiemøder på Fredensborg komme til at spille en mindre, men vigtig, rolle.

De af baron Hirsch og hans hjælpere fremsatte planer gik ud på at flytte tre millioner jøder ud af Rusland over en 20-årig periode og skabe hjemsted og erhvervsmuligheder på egnede steder i udlandet. Udgifterne var beregnet til mange hundrede millioner francs. Finansieringen viste sig at være den mindste vanskelighed. Med Hirsch som største bidragyder skabtes The Jewish Colonisation Association (JCA) med det formål

at købe jord og skabe bosættelsesmuligheder for de russiske jøder, hovedsagelig i Argentina, men også andre egnede steder. I løbet af få år var JCAs kapital oppe på 180 millioner franc. Langt vanskeligere blev det at få den nødvendige medvirken og velvilje fra det russiske regime og bureaukrati. Det drejede sig om at få rejsetilladelser fra jødernes opholdssteder til udskibningshavnene, fritagelse for at betale for udrejsetilladelser og fritagelse for militærtjeneste for de værnepligtige, der var forpligtede til at tjene 25 år i den russiske hær.¹²

Også her var det karakteristisk for Hirsch, at der som sædvanligt blev lavet grundige forarbejder og undersøgelser til de projekter, han præsenterede. I 1891 havde han som sin repræsentant sendt Arnold White – et ikke-jødisk medlem af det engelske parlament – til Rusland for at forhandle med zarens ministre om planens gennemførelse og med den yderligere opgave at udarbejde en rapport om de russiske jøders situation og motivering for udvandring og omplantning.

De russiske ministre syntes at være positivt stemt for tanken om at komme af med jøderne. En af dem White forhandlede med var den indflydelsesrige administrator for den ortodokse russiske kirke Pobjedonostsev, der ikke lagde skjul på sit syn på den russiske jøde, som han karakteriserede som: *"En mellemting mellem en gavtyv og en ågerkarl"*. Denne, af zaren højt betroede rådgiver, benyttede lejligheden til at fortælle White, at forsøget på at skaffe jøderne en ny tilværelse uden for Rusland var dømt til at mislykkes, fordi: *"Jøden er en parasit. Fjerner man ham fra den levende organisme, som han snylter på og ernærer sig ved, vil han overladt til sig selv gå til grunde"*.

Med denne salve begav White sig ud i landet for ved selvsyn at danne sig et

indtryk af de russiske jøder. Hans rapport om deres motivation og muligheder for at tilpasse sig nye forhold gav et noget andet billede af dem, end zarens rådgiver havde præsenteret. White skrev i sin rapport: *"Hvis standhaftighed, tålmodighed og mådehold er prisværdige egenskaber, så må jøderne betragtes som et fortræffeligt folk. Med fornuftig ansporing er et sådant folk egnet til en velorganiseret kolonisation – ligegyldigt om det drejer sig om bosættelse i Argentina, Sibirien eller Sydafrika"*.

Arnold White havde under sin *"fact-finding tour"* i Rusland søgt at få direkte adgang til zaren, men det lykkedes ham ikke at få audiens. I august 1891 var White i Danmark. På dette tidspunkt var Christian IXs familie atter samlet til sommerferie i Fredensborg. White gjorde da et nyt forsøg. Det foregik på den måde, at han fik en anden af Christian IXs døtre, prinsesse Alexandra – gift med prinsen af Wales, den senere engelske Kong Edward VII – til at opsøge zaren for at overtale ham til at modtage White. Der var den særligt interessante omstændighed herved, at baron Hirsch, som White var udsending for, hørte til prinsen af Wales personlige omgangskreds. Zarens reaktion på prinsessens henvendelse blev indberettet i en rapport fra den tyske gesandt i København, der oplyste, at Alexander III skulle have sagt: *"Jamais je ne recevrai l'emissaire d'un juif"* – at han aldrig ville være rede til at modtage en udsending for en jøde. Et meget klart udtryk for zarens holdning til jøder.¹³

Netop i året 1891, hvor alt dette skete, kom en kejserlig forordning om udvisning af jøder fra Moskva, der gjorde 100.000 hjemløse. Det skabte panik blandt de russiske jøder. Rygterne om Hirschs udvandringsplan gav derefter stødet til, at det, som skulle have været en velorganiseret og roligt forløben-

de udvandring, blev til en flugt over hals og hoved. Den største del af flygtningestrømmen gik ikke til Argentina, som Hirsch havde planlagt, men til USA, "*frihedens og de uanede muligheders land*".

Ny Zar – men samme politik

I løbet af en årrække havde der tegnet sig et mønster i zarernes politik. Når en zar, som havde vist sig reformvenlig, døde, efterfulgtes han af en, der var reaktionær. En reaktionær zar fulgtes sædvanligvis af en, som gik ind for reformer. Dette mønster blev brudt, da Nikolaj II i 1894, efter faderen Alexander III's død, overtog det enevældige styre. Nikolaj erklærede tidligt, at han ikke var indstillet på at afgive noget af magten. Hvad angår de russiske jøder, så var disse også tydeligvis klare over, hvad der ventede dem. I en fortrolig jødisk rapport fra 1895 hed det: "*Kronen er stærkt forudindtaget mod jøder. Der eksisterer slet ingen mulighed for at fæstne Hans Majestæts opmærksomhed på tingenes virkelige tilstand. Selv de rådgivere, som forholder sig tolerant og retfærdigt mod jøderne, tør ikke lægge et godt ord ind for dem af frygt (for konsekvensen for dem selv)*".¹⁴

I de følgende år skærpedes de russiske socialdemokraters og socialrevolutionæres kamp mod regimet. Det medførte, at regeringens holdning til jøderne fik en ny og farligere drejning. Den klassiske antisemitiske model blev bragt i anvendelse: At piske et jødehad op baseret på konstruerede argumenter uden bund i realiteterne for at bekæmpe en opposition eller konsolidere regimet. Argumenterne, som blev brugt, var skiftevis, at oppositionelle og revolutionære bevægelser var domineret af jøder eller også, at jøder arbejdede på en plan om at gøre alle russere til deres trælle.

De nye pogromer begyndte med en tre dage lang blodig massakre mod jøder i Kishinev i påsken 1903. Disse fulgtes snart af adskillige andre. Angrebene havde en helt anden karakter end dem, man havde oplevet i 1880'erne og -90'erne. Det blev hurtigt forstået af den russiske befolkning, at de centrale myndigheder stiltiende så med sympati på angrebene mod jøder. Zar Nikolaj udtrykte over for regeringen, at det havde været nødvendigt at give jøderne en lektion på grund af deres arrogance, og fordi de var i forfronten af de revolutionære bevægelser. Den tidligere politichef og nu indenrigsminister, Plehve, er blevet citeret for en endnu klarere udtalelse: "*Vi vil kvæle revolutionen i jødisk blod*". Jødeforfølgelser skulle være midlet i kampen mod de revolutionære kræfter.¹⁵

Begivenhederne i Rusland blev fulgt opmærksomt i den vestlige verden. En artikel i The Times vakte stor opsigt. Bladet offentliggjorde et brev fra den russiske indenrigsminister til chefen for det guvernement, hvor Kishinev var beliggende, om at han skulle tolerere udbrud af pogromer. Det blev imidlertid ikke pres udefra, der tøvende fik den russiske regering til at love visse begrænsede reformer, heriblandt at give jøder begrænset valgret til den rigsdag (Dumaen), som foresloges oprettet. Nederlaget i den russisk-japanske krig og den efterfølgende massive uro i befolkningen, som var en forsmag på den revolution, som kom i 1917, blev det, der fik styret til at gå med til forsigtige reformer. Det skete med udstedelsen af et manifest af 17. oktober 1905. Inertien i russernes holdning til jøderne og det reaktionære styres modstand mod reformer udløste straks omfattende pogromer. I løbet af få dage var antallet af ofre oppe på over 7000 dræbte og sårede og afbrænding og plyndring af jødisk ejen-

dom kunne opgøres til over 60 millioner rubler. Et interessant brev fra Nikolaj II til moderen, enkekejserinde Maria Feodorovna (tidligere prinsesse Dagmar) afslører zarens forståelse af og holdning til begivenhederne: *"De undergravende elementer rejste hovedet i de første dage efter manifestet, men en kraftig reaktion satte hurtigt ind og en stor mængde loyale folk viste deres styrke. Resultatet var klart, og hvad man kunne forvente i vort land. Socialisterne og de revolutionæres frækhed har endnu engang vakt folkets vrede: og da nu 9/10 af de, som har ansporet uroen er jøder, blev mishaget rettet mod dem. Derfor fandt pogromerne sted. Det er virkelig forbausende, hvordan de fandt sted samtidig over hele Rusland og Sibirien"*.¹⁶

Selvom zaren således udtrykte, at folket fandt reformerne uønskede, og udgød deres vrede gennem pogromerne, blev det efter 1905 mærkbart, at centralregeringen ikke – som i Plehves tid – ønskede pogromvåbnet benyttet som instrument i kampen mod revolutionære kræfter. Dette blev baggrunden for, at et nyt forsøg fra dansk side på at standse et truende angreb på russiske jøder kunne krones med held.

En intervention som gav resultat¹⁷

Initiativtageren var professor David Simonsen. Han havde været hjælperabbiner for overrabbiner A.A. Wolff i perioden 1869-91 og blev derefter dennes efterfølger i embedet. I 1902 trak Simonsen sig tilbage fra stillingen som overrabbiner og helligede sig herefter videnskabelig forskning og jødisk hjælpearbejde. Gennem begge disse aktiviteter var han i stadig kontakt med ledende jødiske personligheder og organisationer over hele verden. Engang i det tidlige forår 1907 modtog han et foruro-

ligende budskab fra Rusland. Heri hed det, at der i et bestemt russisk guvernement blev truffet forberedelser til iværksættelse af et pogrom ved den nært forestående påske. Man bad Simonsen om at foranledige det danske kongehus til at intervenere over for zaren, så at denne kunne gribe ind og standse angrebene inden de gik i gang.

Meget tyder på, at Simonsen kendte til de tidligere bestræbelser af tilsvarende art, som havde været udfoldet i Christian IXs tid. Selvom de havde været omgærdet med yderste diskretion, er det ikke sandsynligt, at overrabbiner Wolff skulle have holdt dem hemmelige for sin hjælperabbiner. Simonsen valgte da også samme fremgangsmåde, som tidligere havde været forsøgt: At finde en talsmand med fine *"akkreditiver"* i form af position i det danske samfund og med gode relationer til kongehuset.

Den mest oplagte kandidat til at løse opgaven var Isak Glückstadt, der på dette tidspunkt havde været Landmandsbankens direktør i 35 år og ført banken frem til at blive den ledende i branchen. Han var tillige formand for Det mosaiske Troessamfund. Men ham blev det ikke. Simonsen overtalte Moses Melchior fra handelshuset Moses og søn G. Melchior til at påtage sig hvervet.

Moses Melchior var på dette tidspunkt 82 år og kunne se tilbage på et liv, i hvilket han – uden at have søgt det – havde opnået en position i det danske samfund. Han var ikke længere aktiv i familiefirmaet, som han havde været med til at ekspandere og konsolidere. I mange år havde han haft tillidsposter i Grosserer-societetet, Sø- og Handelsretten, Københavns Borgerrepræsentation og i erhvervsorganisationer som Store Nordiske Telegrafskab, 4. Søforsikrings-selskab m. fl. Han havde deltaget både med rigelige pengebidrag og sin arbejdskraft i adskillige både jødiske og ikke-

jødiske sociale velfærdsorganisationers virksomhed. Men derudover skulle det vise sig, at Simonsen havde valgt rigtigt, idet Moses Melchior på trods af sin fremskredne alder var i besiddelse både af det mod og den konduite, som skulle vise sig at være nødvendige i forhandlings-situationen.

Samtalen mellem Simonsen og Moses Melchior har fundet sted torsdag den 18. april. Det år faldt den russiske påske i slutningen af april. Der var derfor ingen tid at spille, og Melchior henvendte sig straks til hoffet for at få en privataudien hos Kong Frederik. Han fik tilbagemelding om, at han ville blive modtaget den førstkommande mandag, men bad om at få mødet fremskyndet på grund af sagens hastende karakter. Kongen indvilligede herefter i at fremskynde audiensen til om lørdagen. Da Melchior ankom, havde kongen allerede fået at vide, hvad sagen drejede sig om. Appellen fra Melchior var kort og klar. Han bad kongen henvende sig til sin søstersøn zar Nikolaj for at få denne til at tage forholdsregler mod udbrud af pogromer ved den forestående påskefest.

Man kan forestille sig, at Kong Frederik må have stået overfor et vanskeligt problem. Igennem mere end 20 år havde han været vidne til flere forgæves forsøg fra kongehusets side på at påvirke Nikolajs far til at mildne de russiske jøders kår.

Selv havde han drøftet spørgsmålet med sin søster, kejserinde Maria Feodorovna, ligeledes uden resultat. Samtidig måtte han tage jødernes øjeblikkelige situation i betragtning, hvor deres sag var del i den krise, som netop havde ført Rusland til randen af en revolution. Man kan ikke undre sig over, at Kong Frederiks første reaktion var et afslag. Det blev givet med den diplomatisk-politiske forklaring, som altid blev brugt i lignende situationer: *"Man kunne ikke*

blande sig i en fremmed stats indre anliggender". Så var det, at Moses Melchior med stor åndsnærværelse og endnu større dristighed fik vendt stemningen ved at sige: *"Ja, så har jeg ikke mere at sige. Jeg vil blot håbe, når Deres Majestæt på næste fredag læser morgenaviserne om så og så mange ulykkelige jøders drab, at Deres samvittighed lader Dem have ro"*. Den bemærkning fik kongen til at indvillige i at skrive til sin søster, Maria Feodorovna, for at hun kunne bede sin søn zaren om at gribe ind. Enkekejserinden var imidlertid ikke i Rusland på dette tidspunkt, og Melchior bad, under henvisning hertil og til at påsken var nær, kongen om både at telegrafere og skrive brev direkte til zaren, for som han sagde, *"et brev kunne let blive borte (!)"*. Det lovede kongen, og Moses Melchiors opgave var dermed løst.

Simonsen var overbevist om, at kongen havde holdt sit løfte og fandt endvidere oplysninger, der overbeviste ham om, at zaren under påvirkning af kongens appel havde givet ordrer til at forhindre forsøg på voldelige angreb mod jøder. Den opfattelse havde han fået ved at læse tyske avisers rapporter fra Rusland umiddelbart før påsken. I dem hed det nemlig, at guvernørerne havde fået strenge ordrer til ikke at tillade uro af nogen art. At sådanne ordrer virkelig blev udstedt, er bekræftet fra anden side. Den 23. april – som var tirsdagen før påsken – modtog den russiske indenrigsminister Stolyipin en delegation fra Dumaen, som ved den lejlighed spurgte ham, hvad han tænkte sig at gøre for at forhindre uro i forbindelse med påskefesten. Han svarede, at man straks måtte telegrafere til cheferne for de enkelte guvernementer om at tage energiske skridt for at forhindre optøjer.¹⁸

Der eksisterer ikke noget endeligt bevis på, at Kong Frederiks intervention var udslagsgivende for den indgriben

som faktisk fandt sted. Sandsynligheden taler for, at appellen fra kongen kan have været medvirkende årsag. På dette tidspunkt – foråret 1907 – var der i den russiske regering vågnende forståelse for, at anvendelse eller stiltiende accept af pogromer ikke var nogen konstruktiv politik, og at den udenlandske kritik af dem skadede Rusland. Resultatet af alt dette var at statsmagten greb ind, og at 1907, i modsætning til hvad der havde været tilfældet ved påsken de tidligere år, blev pogromfri.

Det danske kongehus' indsats sat i perspektiv

Kongehusets indsats for at hjælpe de russiske jøder er ikke omtalt i de store skildringer af jødernes historie i 19.-20. århundrede. Selv historikeren Simon Dubnow, som har beskæftiget sig indgående med de russiske jødernes historie i denne periode, nævner den ikke. Man skal da også se indsatsen i et særligt perspektiv for at forstå dens betydning. Udgangspunktet er her den iagttagelse, som satte gang i hændelserne. Nogle jøder i Østeuropa havde mærket sig, at den russiske tronfølger i 1866 var blevet gift med *"en prinsesse opdraget i en liberal atmosfære"*. De, der kom med dette udsagn, har sikkert ikke kendt til det danske kongehus eller danske regeringers holdning til jøder. Alligevel ramte de plet.

Adskillige hændelser viser, at liberalitet – i betydningen frisind – over for jøder har været et gennemgående træk i flere danske regenters og regeringers stillingtagen til jøder og de problemer jøder har måttet kæmpe med.

De privilegier, som Christian IV gav portugisiske jøder sammen med en invitation til dem om at bosætte sig i hertugdømmerne, var ikke udtryk for libe-

ralitet – det var en forretningsmæssig disposition. Derimod var det frihedsbrev i form af privilegier, som kongen i 1640 gav de fattige ashkenasiske jøder i Altona/Hamburg, udtryk for et frisind over for jøder, som var højst usædvanligt på denne tid (historikere kritiske over for Christian IV vil nok tilføje, at det i almindelighed var atypisk for kongens adfærd).

Omkring 100 år senere optrådte en anden dansk konge med en speciel hjælp til jøder i nød. Det var Christian VI, som i 1745 interвенerede hos kejserinde Maria Theresia til fordel for jøderne i Prag, som hun med kort varsel havde udvist fra byen. Der var flere regenter, som gik i forbøn for Prags jøder, men det var med diplomatiske henstillinger til den østrigske kansler. Christian VI henvendte sig derimod direkte til Maria Theresia ved et personligt brev og udsatte sig derved for den stormægtige kejserindes frygtede vrede.

Under den danske Kong Frederik VI og hans regeringes mangeårige behandling af spørgsmålet om jødernes borgerlige ligeberettelse gik man frem med en tydelig liberal holdning, der gik langt videre end andre europæiske regeringer, som på samme tid arbejdede med det tilsvarende problem. Til dette slutter sig nu Christian IX og Frederik VIIs bestræbelser for at hjælpe de russiske jøder. Det samlede billede af danske regenters og regeringers holdning til jøderne op gennem tiderne kan derfor berettiget betegnes som tolerant og liberalt.

Overlevelsestrategi

Der er imidlertid også et alment jødisk historisk perspektiv, som der er anledning til her at bringe i anvendelse: Jødernes forhold til det danske kongehus afspejler det, man kan kalde jødisk over-

levelsesstrategi.

Gennem de mange hundrede år, hvor de jødiske samfund har levet som truede minoriteter rundt om i verden, har de udviklet en overlevelsesstrategi. Den har i princippet haft to former. Jøder har forsøgt at gøre sig usynlige, at falde sammen med omgivelserne og i almindelighed at holde lav profil. Sociologer kalder det integration/assimilation. En anden metode har været at søge magthaveres eller kongers beskyttelse. Det er således signifikant, at de første jøder, som blivende bosatte sig i det danske kongerige, gjorde det som Christian IV's "beskyttelsesjøder" (Schutzjuden).

En særlig faktor eller et særligt ele-

ment i overlevelsen ved hjælp af beskyttelse udgøres af den såkaldte shtadlan. Shtadlanan var en jøde, der i kraft af et godt forhold til en regent eller magthaver var i stand til at udvirke beskyttelsen. Shtadlaners virksomhed er kendt langt tilbage i middelalderen. Den måske berømteste shtadlan var Manasseh ben Israel, som ved henvendelse til Oliver Cromwell i 1655 udvirkede, at jøder atter fik adgang til England, hvorfra de siden 1290 havde været forvist.

Moses Melchior forsøg på gennem Frederik VIII at opnå beskyttelse af de pogromtruede russiske jøder kan der- ved ses som den sidste episode i dansk jødisk historie, hvor en shtadlan har været virksom.

Noter

Til udarbejdelsen af denne artikel er der benyttet utrykte kilder i form af breve fra kongehusets arkiv. For tilladelsen til at benytte disse fremføres hermed en særlig tak til dronning Margrethe. Brev fra de russiske zarer til de danske konger fra det russiske statsarkiv har også været benyttet. For deres fremskaffelse takker forfatteren professor Julia Kudrina, det russiske videnskabsakademi i Moskva.

- 1 Abraham Wolffs papirer. Diverse sager. Rigsarkivet. Det mosaiske Troessamfunds arkiv. Nr. 973.
- 2 Heinz-Dietrich Löve: *The Tsars and the Jews*, Chur 1993, s. 27-48.
- 3 Simon Dubnow: *Die neueste Geschichte des jüdischen Volkes*, Berlin 1929, s. 119-124.
- 4 *Encyclopedia Judaica*, vol. 15, Jerusalem 1973, col. 259-261.
- 5 Dubnow, s. 147-149.
- 6 Israel Halperin: "áéú äñëáú äãðé àðãéóáú

- äéääáéí áóãñéä äöøéú", "Beit hamalchut hadeni uredifot hajehudim berussia hazarit", tidsskriftet Tarbitz, vol. XXXIV, 1965, s. 183. Udtalelsen om prinsesse Dagmar "som prinsesse opdraget i en liberal atmosfære" blev fremsat af den førende rabbiner i Wien, Adolf Jellinek, og er refereret i "Die Neuzeit", Wien 1882, nr. 13-15.
- 7 Jakob Lifschitz: "æééøåi éò÷á", "Zichon Ya'akov", Kowno 1930, s. 21.
- 8 Halperin, s. 190.
- 9 Allgemeine Zeitung des Judentums, 1882, s. 498. Brevet var underskrevet af: Grosserer Peter Egholm, Rigsdagsmand Professor Brix, Rigsdagsmand Professor Dr. Jur. Goos, Bankier Ludvig Hansen, Højesteretssagfører, Borgerrepræsentant E.G. Henriksen, Overretssagfører E.L. Herfort, Borgerrepræsentant Severin Jensen, Vicepræsident, Borgerrepræsentant H.H. Kayser, Professor, Dr. Med. Lehmann, Etatsråd Moritz G. Melchior, Professor, Overrabbiner A.A. Wolff og Købmand Christian F. Sjelle.
- 10 Kronprins Frederik (VIII): Brev af 26.12.1890 til Maria Feodorovna (Prinsesse Dagmar): Korrespondance, Kongehusets arkiv (Rigsarkivet)
- 11 Halperin, s. 189-191.
- 12 Dubnow, vol. X, s. 190-192.
- 13 Halperin, s. 191. Whites rapport: "Jewish Colonization and the Russian Persecutions" er optrykt i New Review, London 1891, no.27.
- 14 Dubnow, vol. X, s. 201.
- 15 Dubnow, vol. X, s. 308-372.
- 16 E. J. Bing: Letters of the Tsar Nicholas and the Empress Maria Feodorovna. London 1937.
- 17 Skildringen af interventionen bygger på: (1) Illustreret Tidende, årgang 54, 1. december 1912. (2) David Simonsen: Da Pogromerne i Foraaret 1907 blev standsede, i Tidsskrift for Jødisk Historie og Litteratur, vol I, 1918, s. 188-190.
- 18 Halperin, s. 192.